

Laura Zərbəliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ DİL SİYASƏTİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Azərbaycan türkcəsi, türk dili, dil siyasəti, dövlət dili, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti

Keywords: the Azerbaijani language, the Turkic Azerbaijani language, the Turkic language, language policy, state language, Azerbaijan Democratic Republic

Ключевые слова: азербайджанский язык, азербайджанский тюркский язык, тюркский язык, языковая политика, государственный язык, Азербайджанская Демократическая Республика

1. Giriş

Azərbaycanda dil siyasəti onun dövlətçiliyinin ayrılmaz hissəsidir. Azərbaycan da dövlətin dil siyasəti öz başlanğıcını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründən götürür. Rusiya imperiyasının süqutundan SSRİ-nin tərkibinə daxil olduğu müddətə qədər (28 may 1918-ci il-28 aprel 1920-ci il) mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti türk (Azərbaycan) dilinin dövlət dili kimi inkişafında böyük işlər görə bilmişdi. Daha əvvəl Rusiya imperiyası dövründə burada ruslaşdırma siyasəti həyata keçirilmiş, tədris əsasən rus dilində aparılmış, Azərbaycan dilinin inkişafı üçün maneələr yaradılmışdı. Qonşu Gürcüstan və Ermənistan ilə müqayisədə Azərbaycanda ruslaşdırma siyasəti daha kəskin şəkildə aparılmış, Azərbaycan dilinin cəmiyyət həyatının əsas sahələrindən çıxarılması üçün ən müxtəlif addımlar atılmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti qarşısında duran əsas məsələlərdən biri kimi Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi məsələsi dövrün yeni siyasi-tarixi hadisəsi olmuşdur. Xalq Cümhuriyyəti dövründə dil siyasətinin formalaşması üçün, sözsüz, əvvəlki dövrlərdə formalaşmış milli ideologiya əsas olmuşdur. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov və başqaları öz yaradıcılıqları ilə milli şüurun oyanmasında böyük rol oynamış, Azərbaycan dilinin ədəbi, ictimai-siyasi, ideoloji mövqeyi uğrunda mübarizə aparmışlar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə Azərbaycan tarixində çox mühüm yeniliklər baş vermişdir – dünyəvi dövlət və dünyəvi təhsil tətbiq edilmiş, Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsində işlədilmiş, məktəblər milliləşdirilmiş, Azərbaycan dili fənni icbari fənn kimi tədris olunmağa başlamış, dövlət idarələrində kargüzarlıq Azərbaycan dilində aparılmışdır. Bu dildə dövrü mətbuat orqanları və teatr fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan dili orduda da dövlət dili kimi qəbul edilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı, etnik müxtəliflik qorunub saxlanmış, burada yaşayan milli azlıqların və başqa xalqların nümayəndələrinin maraqları diqqətdən kənar qalmamışdır.

Dil sahəsində milliləşdirmə siyasətinin əsas mahiyyətini Azərbaycan dilinin daha əvvəl itirilmiş mövqelərinin bərpası və rus dilinin cəmiyyətin əsas sahələrindən sıxışdırılıb çıxarılması təşkil etmişdir. Lakin 1920-ci ildə Sovet Rusiyasının Azərbaycanı istila etməsilə ölkə öz müstəqilliyini itirmiş və bununla da başlanmış bütün işlər dayandırılmışdır. Azərbaycan SSR-in bərqərar olması ilə Azərbaycanın dövlət dil siyasətində yeni dövr başlamışdır.

2. Təhsil sahəsində dil siyasəti

Dil siyasətinin həyata keçirilməsində təhsil sahəsi mühüm yer tutur. Cümhuriyyət bu sahəni ön plana çəkərək onu milli mənafeələrə uyğun prinsiplər üzərində qurmağa çalışmışdır. Türk (Azərbaycan) dilinin tətbiqi və məktəblərin milliləşdirilməsi ilə bağlı tənqidlərə, müəllim və dərs vəsaitlərinin çatışmazlıqlarına, hər cür narazılıq, irad və maneələrə baxmayaraq, Cümhuriyyət hökuməti Azərbaycan dilinin funksional inkişafında ciddi nailiyyətlər əldə edə bilmişdir.

Tanınmış etnoloq Y. Deşeriyevin hesablamalarına görə, Rusiya imperiyası dövründə Azərbaycan dili ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni və elmi həyatın 22 əsas sahəsindən yalnız 9-da tətbiq edilmişdir. Qalan sahələrdə isə rus dili hökm sürmüşdür. Lakin çarizmin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Azərbaycan dilinin funksional inkişafının qarşısını almaq mümkün olmamışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində baş vermiş köklü sosial-iqtisadi dəyişikliklər, kapitalist münasibətlərinin bərqərar olması, Azərbaycan millətinin formalaşması prosesi milli dilin funksional inkişafı prosesində ciddi dəyişikliklərə – onun tətbiq sahələrinin sayının artmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan dilinin dünyəvi təhsil sistemində tətbiqinin miqyası genişlənməmiş, bu dildə mətbuat və teatr yaranmış, ədəbiyyat nəşr edilmişdir [1].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət dili məsələsinə xüsusi diqqətli öz əksini onun 27 iyun 1918-ci il tarixində Azərbaycan dilini dövlət dili elan etməsi qərarında tapır. Bu qərar Güllüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə Azərbaycanın ikiye bölünməsindən sonra Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid ilk sənəddir [2, s.66]. Həmin qərara görə, bütün məhkəmələr, inzibati idarəçilik və digər sahələrdə vəzifə tutanlar Azərbaycan dilini lazimi səviyyədə öyrənməyə qədər hökumət müəssisələrində rus dilindən də istifadə edə bilərdi [1]. Dövlət dilini inkişaf etdirmək məqsədilə hökumət təhsil sahəsində bir sıra islahatlar həyata keçirməyə başlamışdır. Bu zaman təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi qarşısında duran əsas məsələlərdən olmuşdur. Milli azlıqların Azərbaycan dilini öyrənməsi üçün hətta kurslar təşkil edilmiş, bu məqsədlə maliyyə vəsaiti ayrılmışdır.

28 avqust 1918-ci il tarixində verilmiş qərara görə, 1) birinci dərəcəli bütün ibtidai məktəblərdə tədris şagirdlərin ana dilində aparılmalı və dövlət dili artırılmış həcmdə icbari şəkildə tədris edilməli idi; 2) ikinci dərəcəli ibtidai və orta məktəblərdə tədris dövlət dilində aparılmalı idi. Lakin ikinci dərəcəli ibtidai məktəblərin milliləşdirilmiş siniflərində tədris şagirdlərin ana dilində davam etdirilməli və 1918-1919-cu illərdə, lazım gələrsə, ondan sonrakı tədris ilində də həcmi artırılmış qaydada tədris edilməli idi; 3) orta məktəblərin erməni dilində (milliləşdirilmiş) tədris aparılan paralel şöbələri, habelə həmin məktəblərin hazırlıq siniflərinin rus dilində (milliləşdirilmiş) tədris aparılan paralel şöbələri ləğv edilməli idi;

4) həmin məktəblərin birinci, imkan olarsa, ikinci sinifləri milliləşdirilməli, tədris dövlət dilində aparılmalı idi. Bu siniflərdə dövlət dilini bilməyənlər üçün tədrisi rus dilində aparılan paralel şöbələr açılmalı idi. I-IV siniflərdə dövlət dili ilə eyni zamanda tədris olunmalı idi ki, sonra bütün şagirdlər dövlət dilində təhsilə keçə bilsinlər; 5) orta məktəblərin V sinfindən başlayaraq tədris rus dilində aparılmalı idi. Xalq maarif naziri isə orta məktəblərin bütün siniflərində dövlət dilinin artırılması haqqında tədris olunmasına nəzarət etməli idi [1]. Cümhuriyyət hökumətinin bu qərarı ilə Azərbaycanlı uşaqların ana dilində təhsil almaq hüququ qanuniləşdirilmiş oldu. Bununla həm də artıq milli ruhlu yeni nəslin yetişdirilməsi üçün geniş şərait yaradıldı.

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində də türk (Azərbaycan) dilinin işlədilməsinə diqqət yetirilirdi. Birinci Azərbaycan qadın gimnaziyasının nəzdində 1919-cu ilin oktyabrının 1-dən ilk türk uşaq bağçası fəaliyyətə başlamışdı. Burada istifadə edilən proqrama uşaq əl işləri, hesab, oyuncaqların hazırlanması, türk (Azərbaycan) dilində uşaq hekayələrinin oxunması və s. daxil idi [4, s.59]. Cümhuriyyət dövründə təhsilin tamamilə yenidən qurulması, maarif və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi milli özünüdərkini gerçəkləşməsi və xalqın mədəni yüksəlişi üçün zəmin yaratmışdı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər naziri Behbud xan Cavanşir "Azərbaycan" qəzetinə verdiyi müsahibədə bu qərar haqqında aşağıdakıları bildirmişdi: "Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar" [2, s.66]. Müxtəlif sahələrdə çalışmaq üçün Azərbaycan dilini bilən kadrların hazırlanması və ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin vahid dövlət dili kimi inkişaf etdirilməsi baxımından məktəblərin milliləşdirilməsi və Azərbaycan dilinin icbari şəkildə və artırılmış həcmdə tədrisi çox mühüm addım kimi qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan hökuməti tədris işini milliləşdirərkən azsaylı xalqların uşaqlarının da mənafeyini nəzərə almışdı. Hökumətin 7 sentyabr 1918-ci il tarixli qərarı ilə sinifdə başqa millətdən olan şagirdlərin sayı 10 nəfərdən az olmadıqda onlara öz dillərində ilahiyat və ana dili dərsləri keçilməli idi. Lakin məktəblər milliləşdirilirdiyi üçün Azərbaycan dilini bilməyən çoxlu uşaq təhsildən kənar qalırdı. Ona görə də 13 noyabr 1918-ci il tarixində verilmiş yeni qərarla bir orta məktəbi olan şəhərlərdə rus bölməsinin də açılmasına icazə verildi. Eyni tipli bir neçə təhsil ocağının fəaliyyət göstərdiyi şəhərdə onların bir hissəsi milliləşdirilir, qalan hissəsində təhsil rus dilində aparılırdı. Bu məktəblərdə Azərbaycan dili məcburi fənn kimi tədris olunmalı idi. Həmin qərarla azərbaycanlı uşaqlardan yalnız milliləşdirilmiş və ya milliləşdirilməsi nəzərdə tutulan məktəblərdə təhsil almaq tələb olunurdu [2, s.73]. Maarif Nazirliyinin 8 noyabr 1919-cu il tarixli sərəncamı ilə milli fənlərin tam həcmdə təbii qədər sinifdə erməni şagirdlərin sayının 15-dən az olmadığı halda onlar üçün erməni dilinin tədrisinin təmin edilməsi, sayı az olduqda isə qrup məşğələ

lələrinin müəyyənləşdirilməsi təklif edilirdi. Bundan başqa, səhər idarəsinin qərarına uyğun olaraq, erməni məktəblərinin erməni dili müəllimləri üçün onların ana dilində tədris etmək hüququnu müəyyənləşdirən xüsusi komissiyalar yaradılmışdı [4, s.44]. Bakıda yaşayan polyak, gürcü və alman koloniyalarının öz dillərində məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. Bu məktəbləri əsasən milli cəmiyyətlər maliyyələşdirirdi. Maarif nazirinin icazəsi ilə Bakı lüteran prixodunun ikisinifli məktəbi tədrisin alman dilində aparıldığı ali məktəbə çevrilmişdi [4, s.45]. 1920-ci il məlumatına görə, respublika əhalisinin 68,8 faizini Azərbaycan türkləri, 21,7 faizini ermənilər, 7,5 faizini ruslar, 0,54 faizini gürcülər, 0,97 faizini yəhudilər, 7,09 faizini digər millətlər təşkil etmişdir [5, s.64]. 1919-20-ci tədris ilində Azərbaycanın orta məktəblərində təhsil alan 9611 nəfərdən 3115 nəfəri azərbaycanlı, 6496 nəfəri başqa millətlərin nümayəndələri olmuşdur [2, s.74]. Bütün bunlar Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan xalqının tolerantlıq ənənələrinin davam etdirildiyini, milli azlıqların mədəni-maarif ehtiyaclarının ödənməsi üçün təşəbbüs göstərildiyini, hökumətin diqqətindən kənar qalmadığını göstərir. Burada digər sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də milli mənafəlinin ahəngdarlığı gözlənməmiş, etnik müxtəlifliyə hüquq bərabərliyi çərçivəsində münasibət göstərilmişdir.

Cümhuriyyət hökumətinin milli sahəsində apardığı dövlət dili siyasəti məktəb təhsili ilə məhdudlaşmışdır. Hökumətin göstərdiyi səylər nəticəsində Azərbaycan dilinin ali təhsil səviyyəsində də tədrisinə başlanılır. 1919-cu ilin 1 sentyabrında Azərbaycanda fəaliyyətə başlamış ilk universitetdə – Bakı Dövlət Universitetində tədrisin rus dilində aparılması və bütün fakültələrdə Azərbaycan dilinin icbari fənn kimi tədris olunması üçün göstəriş verilmişdi. Universitetdə tədrisin rus dilində aparılması bəzilərinin oranın ruslaşdırma ocağı olacağını düşünməyə vadar edilirdi. Onlar kadrlar olmayana qədər, orta məktəblərin milliləşdirilməsi başa çatmayana qədər universitetin açılmasını doğru hesab etmirdilər. Digərləri isə bir universitetin fəaliyyət göstərməsi naminə tədrisin müvəqqəti olaraq rus dilində aparılmasının və tədricən milliləşdirilməsinin və türkləşdirilməsinin tərəfdarı idi.

Universitetin təsisi əleyhinə əsassız iddiaları rədd edən F.X.Xoyski, N.Yusifbəyli, R.Qaplanov, H.Şahtaxtinski, M.Ə.Rəsuzadə kimi mütərəqqi və uzaqgörən ziyalılar müsəlman Şərqində ilk Avropa tipli ali məktəbin əsasının qoyulmasına nail ola bildilər [2, s.202].

Hökumət məktəb dərsliklərinin hazırlanmasına və nəşrinə də böyük diqqət ayırırdı. Bununla yanaşı, təhsil müəssisələrində kadr və tədris vəsaitləri çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün Türkiyədən müəllimlər dəvət edilir, türk dilində dərsliklər alınır [2, s.74]. Təhsil milliləşdirildiyindən Azərbaycan dilini mükəmməl bilən pedaqoqlara və təhsil alanlarda vətənpərvərlik hissini oyatmaq üçün Azərbaycan dilində milli ruhlu dərslər vəsaitlərinin hazırlanmasına ehtiyac yaranmışdı. Savadsızlıqla mübarizə aparmaq və təhsil səviyyəsini qaldırmaq üçün hökumət bütün qüvvələrini səfərbər etmişdi. Yalnız məktəb və bağçalar deyil, pedaqoji kurslar, Azərbaycan dili kursları, texniki axşam kursları, oxu dərnəkləri və kitabxanaların açılması üçün təşəbbüs göstərilirdi.

Yaşlılar arasında savadsızlığın ləğv edilməsi də hökumətin həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri idi. 1919-cu ilin 15 sentyabrından Bakı, Gəncə, Şuşa, Nuxa, Zaqatala və Qazaxda yaşlılar üçün üç bölmədən ibarət Azərbaycan dili kursları fəaliyyətə başladı. Birinci bölmə Azərbaycan dilini və yazmağı tamamilə bilməyənlər, ikinci bölmə dili bilən, lakin yazmağı bilməyənlər, üçüncü bölmə isə dili və yazmağı bilib xüsusi terminləri, Azərbaycan dilində dərs demək üsulları və vasitələrini öyrənmək istəyənlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bundan əlavə, milli məktəblər üçün xüsusi müdərris kurslarında Azərbaycan dilinin tədrisi qaydaları öyrədilirdi [2, s.76]. Xalq Maarifi Nazirliyinin 1918-ci ilin dekabr ayında keçirilmiş iclasında kəndlərdə sakinlər üçün oxu dərəcələrinin təşkil edilməsi əsas məsələ kimi qaldırılmışdı. Bu dərəcələrdə türk (Azərbaycan) dilində yazılmış və digər dillərdən tərcümə edilmiş əsərlərin təbliği və əhalinin maarifləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bundan başqa, məktəblilər üçün kitabxanaların yaradılması və türk (Azərbaycan) dilində jurnalların nəşri məsələləri də müzakirəyə çıxarılmışdı [4, s.67].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təhsil sahəsində ciddi işlər görmüş, milli şüurun inkişafına əsaslı təsir göstərmiş, maarifçilərin uzun illər təbliğ etdikləri fikirləri həyata keçirmişdir. Təhsil sahəsində tətbiq edilmiş müntəzəm tədbirlər müsbət nəticələrə gətirmiş, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi inkişafına təkan vermişdir. Cümhuriyyət hökumətinin maarifin inkişafı üçün geniş tədbirlər planı olsa da, Cümhuriyyətin süqutu bu planın həyata keçirilməsinə mane olmuşdur.

3. Digər sahələrdə dil siyasəti

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi istifadəsini təmin etmək məqsədilə götürülmüş tədbirlər yalnız təhsil sahəsi ilə məhdudlaşmamışdır. Bu tədbirlər dövlət dilinin dövlət idarələrində, mətbuatda, orduda və başqa sahələrdə istifadəsini də əhatə etmişdir.

Azərbaycan dilinin sözün əsl mənasında dövlət dili kimi işlənməsi təcrübəsi öz əksini geniş şəkildə ilk dəfə Azərbaycan Parlamentinin dilində tapmışdır. Dövlət idarələrində müəyyən müddət ərzində rus dilinin işlənməsinə də icazə verilməsi Parlamentə aid deyildi. Ona görə də Parlamentdə dillərin işlənməsi məsələsi qanunverici hakimiyyətin, Parlament üzvlərinin öhdəsinə buraxılmışdı. Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Yerli olmayan Parlament nümayəndələri çıxışların rus dilində olmasını təklif etdikdən sonra Parlamentin iclaslarının birində bu məsələ ayrıca müzakirə olunmuş və bu xüsusda qərar qəbul edilmişdi. Həmin qərarla Parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin rus dilində çıxış etmələri məqbul hesab edilmişdi. Bununla belə, rəsmi sənədlərin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi. Dövlət dilində olmayan sənədlərin üstündə Parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev adətən "Ərizə türkcə lisanda olmadığı üçün əncamsız qalır" dərkənarı qoyurdu [2, s.67]. Məhədd Əmin Rəsulzadə parlamentə göndərilmiş teleqrafların iclaslarda səsləndirməzdən əvvəl Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsini təklif etmişdi [3, s.304]. Başqa sözlə, parlament Azərbaycan dilini de-fakto dövlət dili səviyyəsinə gətirə bilmişdi. Eyni zamanda rus, erməni, yəhudi və digər xalqların təmsilçiliyini özündə cəmləmiş parlament bu xalqların nümayəndələrinə

dövlət dilində çıxış etməməsi üçün güzəştə getmişdi. Polietnik Azərbaycan multi-kulturalizmi ənənələrinə sadıq qalaraq, milli xalqların və azlıqların sərbəstliyi üçün bütün sahələrdə şərait yaradılmışdı. Ümumiyyətlə, Cümhuriyyət hökumətinin dil ilə bağlı qərarları sonrakı dövrlərdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdı.

Parlamentdə istifadə edilmiş yazılı dil ilə şifahi nitq arasında ciddi fərq olmuşdur. Şifahi nitqdə sərbəstliyə imkan verilmişdir. İclasların gedişi və protokollardakı remarkaların dili də xeyli sadə olmuşdur. İclaslarda dil etiketi gözələnmiş, kobud, qəzəbli müraciətlərə, hədələrə imkan verilməmişdir [2, s.67]. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan dilinin rəsmi üslubunun həm şifahi, həm də yazılı şəkildə işlənməsi dilin həmin dövrdə rəsmi üslubun tələblərinə cavab verməyə qadir olduğunu göstərir. Rəsmi üslubda istifadə olunmuş şifahi nitq öz əksini Parlamentin iclaslarında edilmiş çıxışların mətnlərində tapır. Bu çıxışlarda Türkiyə türkcəsi üçün xarakterik sözlər də geniş şəkildə işlənmişdir.

Stenoqrama alınmış nitqlərdən görüldüyü kimi, burada *şu, istə, həpimiz, kəndi, şimdİ, köy, bulunmak, əfəndi* kimi sözlər işlənmişdir. Morfoloji əlamətlərdən isə onlar təsirlik halda *-yı (məsələyi)*, indiki zaman formasında *-yor (alıyor)*, əmr formasının birinci şəxsinin təki və cəmində *-im² (bakalım)*, feilin birinci şəxsin cəmində *-z* ünsürlərinə (*bilməriz*) müraciət etmişlər [3, s.317].

Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti dövründə Milli hökumətin mənafeyini müdafiə edən, ona qarşı çıxan və özünü bitərəf adlandıran və müxtəlif dillərdə nəşr edilən dövrü mətbuat orqanları fəaliyyət göstərmişdir. Ölkədə ideoloji mübarizənin bütün ağırlığı mətbuatın üzərinə düşmüşdür. Mətbuat milli-ictimai fikrin və azadlıq ideyalarının oyanışında, milli özünüdərkən təşəkkülündə, azərbaycançılıq ideyasının təbliğində müstəsna rol oynamışdır. Dövrü mətbuat Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunduğu sahələrdən olmuşdur.

“Al bayraq”, “Zəhmət sədəsi”, “Azərbaycan füyqərəsi”, “Bednota”, “Raboçaya pravda”, “Qolos truda”, “Məşəl”, “Oktyabr inqilabı” kimi qəzet və jurnallar Azərbaycan və rus dilində nəşr edilmişdir. Bakıda yerli bolşeviklərlə bir mövqedə dayanan və Azərbaycanda Milli hökumətə müxalif olan “Bakinet”, “Bakinskaya jizn”, “Bakinskiy raboçiy”, “Bakinskoye slovo”, “Bakinskoye utro”, “İskra”, “Nabat”, “Naşa jizn”, “Proletariy” qəzet və jurnalları rus dilində buraxılmışdır [2, s.71].

AXC-nin dövlət, ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatını əks etdirən “Azərbaycan” qəzeti Azərbaycan və rus dillərində nəşr olunmuşdur. Dörd səhifəlik qəzetin iki səhifəsi Azərbaycan, iki səhifəsi rus dilində buraxılmışdır [2, s.70]. Burada həm rəsmi sənəd dili, hökumətin əmr və qərarları cəmiyyətə çıxarılır, həm siyasi, ticari və başqa məzmunlu elan və reklamlar əks olunur, həm də bədii, ədəbi-tənqidi yazılar və publisistik üslubda materiallar çap edilirdi. Qəzetin publisistik üslubu ədəbi dilin həm leksik zənginliyini, qrammatik mükəməlliyini, həm də qrammatik normasını göstərirdi. Bu dil nümunələri dövlət dilinin ictimai dəyərini nümayiş etdirir, onu təbliğ edir, geniş mənada ədəbi dilin inkişafına yardım etməklə ədəbi dilin normasını möhkəmləndirirdi [3, s.319]. Mətbuat bir tərəfdən ədəbi dili cəlalayır, kamil norma yaradır, bu normanı tətbiq edib məcburiləşdirir, sabitləşdirir, oxucu kütləsinə çatdırıb təbliğ edir, digər tərəfdən, bir-iki orqan istis-

na olmaqla, ədəbi dili xalq dili materialına yaxınlaşdırır, əcnəbi ünsürlərə qarşı ardıcıl mübarizə aparırdı [6, s.542]. Bu dövrün ədəbi dil normalarının formalaşdırılmasında jurnalistlərlə yanaşı, ədiblər və ziyalılar da iştirak etmişdir. Ədəbi dilin müəyyənləşməsində xalq danışığı dilinin iştirak edib-etməməsi ilə bağlı qızğın mübarizə olmuşdur. Burada ədəbi dilin xalq dilinə yaxın olmasının tərəfdarları, ədəbi dilin saflığının xalq dili ilə "çirkənlənməsinə" qarşı çıxanlar və osmanlı türkcəsinin istifadəsinə üstünlük verənlər var idi. Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nemanzadə və başqaları Azərbaycan dilinin saflığı və onun yad ünsürlərdən qorunması uğrunda mübarizə aparmışlar. Mollanəsrədinçilər, füyuzatçılar, şələləçilər və başqaları arasında ədəbi dil barədə fikir ayrılıqları olmasına baxmayaraq, onlar ədəbi dilin təkmilləşməsinə böyük töhfə vermişlər. Cümhuriyyət hökumətinin əksər ziyalıları mətbuat vasitəsilə rus dilinin də geniş istifadəsinə qarşı çıxmış, Azərbaycan dilinin hüquqları uğrunda mübarizə aparmışlar. Cümhuriyyət dövrünə qədər Azərbaycan dilində rəsmi sənədlər nadir hallarda tərtib edilmişdir. Məhz Cümhuriyyət dövrünün rəsmi sənədləri rəsmi üslubun inkişafına təkan vermişdir.

Dövlət sənədlərinin, rəsmi dövlət qəzetinin, parlamentdə çıxışların dili ədəbi dil tariximizin ilk təcrübəsi olmuşdur. Bu təcrübə Azərbaycan türkcəsinin mükəmməl dövlət dili kimi sonrakı inkişafına şərait yaratmışdır. Dilin mükəmməlliyi həm də onun bədii üslub dolğunluğu, semantik zənginliyi və qrammatik çevikliyi ilə bağlıdır. Bədii üslubun Cümhuriyyət dövründə də üslublar sistemində və üslubların müasirləşməsi prosesində xüsusi yeri vardır. O, digər üslublarla müqayisədə xalq dili ilə daha bağlı olduğundan dövlət dilinə ən etibarlı dayaq olmuşdur [3, s.325]. Bu dövrdə ictimai-siyasi həyatın gərginliyi, tez-tez baş verən hadisələr ədəbi dilin mənzərəsinə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərmişdir. Ədəbi dil ardıcıl surətdə xalqın məişətinə yaxınlaşmış, ictimai-siyasi proseslərə qoşulmuş, mübarizə vasitəsinə çevrilmişdir. Milli oyanış, ilk milli parlamentin meydana çıxması, müstəqil dövlət quruculuğu ədəbi dilin xarakterinə, məzmununa müəyyən demokratizm, millilik gətirmişdir [6, s.541].

Təhsildə aparılmış islahatlar, mətbu vasitələrinin çoxalması və orada müxtəlif ictimai fikirlərin ifadəsinə geniş yer verilməsi, teatr fəaliyyəti Azərbaycan ədəbi dilinin sürətli inkişafını təmin etmiş, onun funksional imkanlarının genişlənməsinə böyük təsir göstərmişdir.

1918-20-ci illərdə Bakı, Gəncə, Şuşa, Tiflis, İrəvan və başqa mədəni-inzibati mərkəzlərin qəzet və jurnalları yalnız Azərbaycan-türk dilində deyil, rus, gürcü, yəhudi, erməni, polyak, fars, alman və başqa dillərdə də nəşr edilirdi. Milli hökumətə qarşı qatı düşmənçilik mövqeyindən çıxış etmiş "Artsax", "Aparaj" və s. qəzet və jurnallar erməni dilində çap olunurdu [2, s.70]. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulduqdan 17 ay sonra "Mətbuat Nizamnaməsi"nin qəbulu ölkədə mətbuatın inkişafı üçün bütün maneələri aradan qaldırmış, mətbuat azadlığının həyata keçirilməsini reallaşdırmışdı. Ş.Hüseynovun hesablamalarına görə, 1918-1920-ci illərdə ölkədə fəaliyyət göstərmiş 150-yə yaxın mətbu orqanının 60-dan çoxu Azərbaycan, 70-dən çoxu rus, təxminən 14-15-i isə digər dillərdə çap

olunmuşdur [5, s.350]. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin dövlət statusu alma-sına baxmayaraq, Cümhuriyyət hökuməti digər xalqların dillərinə də qayğı ilə ya-naşmış, onların öz dillərində mətbuat orqanlarının fəaliyyət göstərməsi üçün geniş şərait yaratmışdır.

1919-cü ilin martında Nazirlər Şurasının Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin yaradılması haqqında qərarı Cümhuriyyət hökumətinin Azərbaycan dilinin daha geniş tətbiqi sahəsində atdığı addımlardan biri olmuşdur. Bu qərarı yalnız 1920-ci ilin martında həyata keçirmək mümkün oldu [4, s.70-71]. Azərbaycan Teleqraf Agentliyinin (AZƏRTAC) fəaliyyət göstərdiyi qısa müddət ərzində, o, Azərbaycanın dünyaya açılan informasiya pəncərəsi olmuşdur. Ayrı-ayrı illərdə müxtəlif adlar altında fəaliyyət göstərmiş bu agentlik Azərbaycan müstəqilliyini qazandıq-dan sonra özünün tarixi adını (AZƏRTAC) bərpa etmişdir.

Ana dilinin istifadəsinə Cümhuriyyət ordusunda da xüsusi əhəmiyyət veril-məyə başlanmışdı. Burada danışıq və kargüzarlıq dili kimi Azərbaycan dilinin istifadəsi haqqında qərar verilmişdi. Əsgərlərin rusdilli zabitlərin əmrlərini çətin-liklə başa düşməsi orduda bu qərarı zəruri etmişdi.

1918-ci ilin 27 dekabrında AXC hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun əmri ilə Azərbaycan dili orduda dövlət dili kimi qəbul edilmişdi. Hərbi nazir ordu-da xidmət edən, lakin dövlət dilini bilməyən zabitlər qarşısında bir ay müddətində ən azı komanda bildirən sözlərin azərbaycanca qarşılıqlarını öyrənməsi və Azər-baycan dilində komanda verməsi tələbi qoymuşdu. Bu tələbi yerinə yetirə bilmə-yən zabitlər dərhal ordudan xaric edilməli idi. Azərbaycan dilinin öyrədilməsi və savadsızlığın ləğvi üçün orduda müvafiq kurslar yaradılmışdı. Bu kursların aparıl-masına təcrübəli mütəxəssislər cəlb edilmişdi. Hökumət 1919-cu ilin 11 fevralında Azərbaycan milli ordusunda dövlət dilində süvari qoşunları nizamnaməsinin təsdi-qinə dair qərar qəbul etmişdi [2, s.76]. Mehmandarov bu addımı hərbi qulluqcu-larda vətəna, xalqının tarixi keçmişinə, ana dilinə bağlılığı artırmaq məqsədilə at-mışdı. Buna uyğun olaraq əsgər və zabitlərin lazımı ədəbiyyatla təmin olunması və mütaliə üçün şərait yaratmışdı.

4. Əlifba islahatları

Ərəb qrafikalı əlifbanın latın qrafikalı əlifba ilə əvəz edilməsi ideyasını XIX əsrin 60-cı illərində M.F.Axundzadə irəli sürmüşdü. Bu məsələ XX əsrin əvvəllərində dəfələrlə müzakirə edilsə də, onun reallaşdırılması üçün praktik addımlar yalnız 1918-ci ildə atılmışdır. Cümhuriyyət dövrünün ziyalıları xalqın sürətlə maariflənməsi naminə Azərbaycan türkcəsinin səs sisteminə uyğun olmayan, öy-rənilməsi çətinlik yaradan əski əlifbadan latın əlifbasına keçid üçün təşəbbüs gös-tərmişdilər. Bu həтта onlarla əski əlifbanın tərəfdarları arasında qızğın mübarizəyə gətirib çıxarmışdı. Əski əlifbanın tərəfdarları haqlı olduqlarını müqəddəs kitabın bu əlifba ilə yazıldığını və yeni əlifbaya keçidin xalqın öz zəngin mənəvi sərvətlərindən ayrı düşməsinə gətirib çıxaracağı ilə əsaslandırınırdılar.

1919-cu ildə Xalq Maarifi Nazirliyi yanında ərəb əlifbasının islahatı üzrə xüsusi komissiya yaradılmışdı. Əlifba islahatı ilk növbədə maarifçilik, xalq təhsilinin milliləşdirilməsi sahəsində bilavasitə hökumətin qarşısında duran vəzifələrin

həyata keçirilməsinə xidmət etməli idi. Komissiyanın hazırladığı bir neçə əlifba layihəsindən Abdulla bəy Əfəndizadənin variantı bəyənilmiş və yeni əlifba üçün əsas kimi qəbul edilmişdi. A.Əfəndizadə əlifba islahatı, xüsusilə latın əlifbasına keçidin zəruriliyi ilə bağlı yazdığı "Son türk əlifbası" adlı dərsliyində ərəb və latın əlifbalarını müqayisə edərək, birincinin ana dilimizə uyğunsuzluğunu, ikincinin isə daha münasib olduğunu zəngin dil faktları ilə əsaslandırılmışdır [2, s.340].

Cümhuriyyət Hökumətinin digər sahələrdə göstərdiyi təşəbbüslər kimi əlifba islahatı da Sovet istilasının nəticəsində yarımçıq qalmışdır. Ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid yalnız 1923-cü ildə reallaşa bilmişdir. Lakin əski əlifbadan da hələ istifadə olunurdu. 1929-cu ildə isə Sovet hökumətinin ərəb əlifbasının istifadəsini qadağan etməsilə Azərbaycan SSR tamamilə latın qrafikasına əsaslanan əlifbaya keçmişdir. Həmin dövrdə əski əlifbanı unudurmaq məqsədilə ərəb əlifbası ilə yazılmış kitabların yandırılması kampaniyaları da keçirilmişdir.

5. Nəticə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın milli oyanışı və dirçəlişi prosesinin məntiqi nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. 1918-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsilə Azərbaycan dilinin funksional inkişafı sahəsində mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilməsilə onun hüquqi bazası yaradılmış, dil sahəsində milliləşdirmə siyasəti həyata keçirilməyə başlamış və rus dilinin istifadəsi məhdudlaşdırılmışdır. Başqa sözlə, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi istifadəsi üçün geniş meydan açılmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddət ərzində həyata keçirdiyi dil siyasəti nəticəsində dövlət idarələrində kargüzarlığın Azərbaycan dilində aparılmasının, təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsinin başlanmasına nail olmuşdur. Cümhuriyyət dövründə Azərbaycan dili icbari fənn kimi tədris olunmuş, Azərbaycan dilində mətbuat və teatr fəaliyyət göstərmiş, ədəbiyyat nəşr edilmiş, əlifba islahatları üçün təşəbbüslər göstərilmiş, milli orduda bu dilin istifadəsi təmin edilmişdir. Bununla yanaşı, ölkədə yaşayan başqa xalqların və milli azlıqların sosial-mədəni sahələrdə fəaliyyəti üçün lazımı şərait yaradılmış, ölkə ərazisində istifadə edilən digər dillər sərbəst işlənmə hüququ ilə təmin edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və Sovet istilasına məruz qalması ilə Azərbaycanda dil siyasəti də dəyişmişdir. Bununla belə, 1918-1920-ci illərdə aparılmış dil siyasəti Azərbaycan dilinin sonrakı inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dili. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. <https://web.archive.org/web/20100202075330/http://www.elibrary.az>
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I cild. Bakı, 2004.
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı: Elm, 2012.
4. Məmmədov A. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət dövrünün etnik mənzərəsi və dil siyasəti. Bakı, 2012.
5. Niftiyev N. Azərbaycanda birgöyşəyş və multikulturalizm. Bakı, 2015.
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2012.

Summary

Language Policy During the Period of the Azerbaijan Democratic Republic

After Azerbaijan gained independence on May 28, 1918, the Azerbaijani language was granted the status of the state language and its legal framework was established. It led the foundation for a new stage in the functional development of the Azerbaijani language. Linguistic nationalization was one of the government's priorities during that time. The purpose of the nationalization policy was to restore the lost position of the Azerbaijani language. The language started to be used in the government offices and a decree on the nationalization of educational institutions was adopted. By nationalizing education, the government was trying not to discriminate against the ethnic minorities living in the country.

Newspapers, magazines, and books were published, and plays were performed in Azerbaijani. Attempts were made to introduce the Latin script to the Azerbaijani language. Azerbaijani started to be used in the army. Nonetheless, the use of minority languages was not limited.

After the Red Army of Soviet Russia occupied the Azerbaijan Democratic Republic in 1920, the language policy changed. Nevertheless, the language policy implemented by the Azerbaijan Democratic Republic during its existence played an important role in the development of the Azerbaijani language even after its fall.

Резюме

Языковая политика в период азербайджанской демократической республики

Провозглашением Азербайджаном государственной независимости 28 мая 1918 года азербайджанскому языку был присвоен статус государственного языка, создалась его правовая база. Это событие положило начало новому этапу функционального развития азербайджанского языка. Национализация в языковой сфере была одним из приоритетных направлений государства в этот период. Суть политики национализации состояла в восстановлении утраченных позиций азербайджанского языка. В государственных органах началось ведение делопроизводства на этом языке. Было принято постановление о национализации образовательных учреждений. Национализируя образование, правительство старалось не ущемлять интересы этнических меньшинств, населяющих страну.

На азербайджанском языке издавались газеты, журналы, литература, ставились спектакли. Предпринимались попытки введения для азербайджанского языка латинского алфавита. Азербайджанский язык начал применяться и в армии. При всем этом не ограничивалось использование языков национальных меньшинств.

Оккупация Красной Армией Советской России Азербайджанской Демократической Республики в 1920 году проводимая языковая политика изменила свой курс. Однако языковая политика, проведенная Азербайджанской Демократической Республикой в период ее существования, играла важную роль в развитии азербайджанского языка и после её падения.

Rəyçi: fil.f.d.C.M.Babayev